

Monika Tomkiewicz
Instytut Pamięci Narodowej
ORCID 0000-0001-5012-3699

ŚCIGANIE I KARANIE SPRAWCÓW ZBRODNI POPEŁNIONYCH NA ŻYDACH W PONARACH I INNYCH MIEJSCACH STRACEN NA WILEŃSZCZYŹNIE

Wstęp

Kwestie pociągnięcia do odpowiedzialności karnej sprawców zbrodni popełnionych w czasie II wojny światowej były omawiane na forum międzynarodowym już od początku 1940 r. Kluczowe dokumenty w tej sprawie wydano w 1942 r. w postaci Deklaracji londyńskiej z 13 stycznia 1942 r., omawiającej system terroru niemieckiego, i Deklaracji z 7 października 1942 r., zapowiadającej utworzenie Komisji Narodów Zjednoczonych do spraw Zbrodni Wojennych (United Nation War Crime Commission – UNWCC)¹. Wreszcie przez wydanie dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRS powołano Nadzwyczajną Komisję Państwową do Zbadania Zbrodni Niemiecko-Faszystowskich Okupantów i ich Pomocników. Członkowie tej Komisji dokonali pierwszych oględzin miejsc zbrodni, sporządzili ekspertyzy medyczne i stworzyli pierwsze listy zbrodniarzy odpowiedzialnych za popełnienie mordów na terytorium ZSRS. Następnie na pod-

¹ Deklaracja St. James Palace z 13 I 1942 r. i Deklaracja moskiewska o okrucieństwach z 1 XI 1943 r. zob.: T. Cyprian, J. Sawicki, *Nieznana Norymberga. Dwanaście procesów norymberskich*, Warszawa 1965, s. 321–326.

stawie wprowadzonych przepisów specjalnych sowieckiego Ministerstwa Bezpieczeństwa powołano sądy i trybunały gotowe do osądzenia zbrodniarzy. Działania te wzmocniła jeszcze Deklaracja moskiewska z 1 listopada 1943 r.²

Sprawa zbrodni w Ponarach w procesie przed Międzynarodowym Trybunałem Wojennym w Norymberdze

Na obszarach zajmowanych przez Armię Czerwoną zaczęły powstawać komisje państwowe, ewidencjonujące zbrodnie i ustalające nazwiska sprawców, których należało w przyszłości doprowadzić przed wymiar sprawiedliwości. W tym samym czasie tzw. wielka czwórka ustaliła również, że sprawcy zbrodni wojennych zostaną osądzeni przez sądy państw, na których terytorium dokonali przestępstwa. W umowie z 8 sierpnia 1945 r., podpisanej przez przedstawicieli 23 państw sygnujących porozumienie londyńskie „W sprawie ukarania głównych zbrodniarzy wojennych Osi Europejskiej”, powołano Międzynarodowy Trybunał Wojskowy i przyjęto jego statut określający zasady postępowania w sprawach o zbrodnie przeciwko pokojowi, ludzkości i zbrodnie wojenne. W trakcie 13 procesów norymberskich w latach 1945–1949 odbyło się 405 posiedzeń jawnych, podczas których oskarżyciele przedłożyli 2630 dokumentów, a obrońcy – 2700. Przesłuchano 240 świadków i zebrano ponad 200 tys. zeznań pod przysięgą. W procesie głównych zbrodniarzy wojennych MTW w Norymberdze, który toczył się od 20 listopada 1945 do 1 października 1946 r., wśród rozpatrywanych spraw były również zbrodnie popełnione na terenie Komisariatu Rzeszy Ostland, a tym samym na terytorium byłego polskiego województwa wileńskiego. Zbrodnie popełnione w latach 1941–1944 w podwileńskich Ponarach zostały ujęte w części dotyczącej Generalnego Planu Wschodniego. Nadano im statut najcięższej kategorii, czyli zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości, i umieszczono je w podrozdziale III rozdziału aktu oskarżenia, dotyczącym przestępstw popełnionych w ZSRS i innych republikach sowieckich. W akcie oskarżenia przed MTW w Norymberdze zapisano, że „w Litewskiej Republice Radzieckiej mordowanie obywateli radzieckich przybrało formy masowe; tak więc w Ponarach wymordowano co najmniej

² T. Cyprian, J. Sawicki, *Nieznaną Norymberga...*, s. 321–326.

100 000 osób [...]”³. Oskarżyciele sowieccy za podstawowy dokument w prowadzonym postępowaniu uznali „Sprawozdanie Nadzwyczajnej Komisji Państwowej do zbadania zbrodni niemiecko-faszystowskich zaborców i ich pomocników o przestępstwach hitlerowskich zaborców w Litewskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej”. Zawarte w nim były wyniki ekspertyz medyczno-sądowych, prowadzonych od sierpnia 1944 r. w Ponarach, i liczne protokoły przesłuchania świadków. Niezwykle ważne w przygotowywanym akcie oskarżenia były zabezpieczone wcześniej niemieckie dokumenty, w tym głównie: plan „Barbarossa”; zarządzenia o wprowadzeniu na okupowanych terenach wschodnich kary śmierci za ciężkie przewinienia osób występujących przeciwko Rzeszy i ustawodawstwu okupowanych terenów wschodnich; specjalne przepisy karne dotyczące Żydów i Polaków; raporty Einsatzgruppen A i Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu (OKW) Niemiec, dotyczące traktowania na okupowanych terenach wschodnich Żydów, ludności cywilnej i sowieckich jeńców wojennych. Równie wartościowe okazało się archiwum ministra Rzeszy na okupowane tereny wschodnie Alfreda Rosenberga, które zachowało się prawie w całości i zostało przejęte przez Rosjan. Głównie na podstawie tych dokumentów swoją mowę końcową przygotował główny oskarżyciel strony sowieckiej – prokurator gen. Roman Rudenko. Podkreślił on okrucieństwo zbrodni ponarskiej oraz rolę, którą w niej odegrały poszczególne formacje niemieckie, zaczynając od Einsatzgruppe A, a kończąc na wileńskim Sonderkommando⁴. Postępowanie przed Trybunałem Norymberskim w sprawie terenów wschodnich zakończyło

³ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej AIPN), GK 150/1011, Meldunek grupy operacyjnej A, k. 1, k. 7; *ibidem*, 373 Nor, Meldunek dowództwa Wehrmachtu o sytuacji na zajętych terenach, k. 1, 2; *ibidem*, 409 Nor, Plan Barbarossa, k. 1, 4; G.N. Aleksandrow, *Norymberga wczoraj i dziś*, Warszawa 1974, s. 8–9; J.J. Heydecker, J. Leeb, *Proces w Norymberdze*, Warszawa 2009, s. 263–273.

⁴ W języku niemieckim: Sonderkommando der Sipo und SD, w języku litewskim: Ypatingas Buryš, w społeczności polskiej funkcjonowała nazwa „strzelcy ponarscy” (szaulisi). Formacja ta podlegała bezpośrednio policji bezpieczeństwa i SD. Oddział był dowodzony przez członka gestapo lub policji kryminalnej, do 1943 r. przez pracownika kadrowego SD Martina Weissa, a potem przez Fiedlera. W jego skład wchodziło 4 lub 5 członków SD i SS, kilku członków V kolumny i agentów, a także skoszarowane komando policyjne, liczące od 45 do 150 mężczyzn, złożone z litewskich ochotników. Początkowo członkowie oddziału specjalnego byli odpowiedzialni za utrzymanie porządku na ulicy oraz zabezpieczanie zakładów przemysłowych. Jednak ich głównym zadaniem miało być wykonywanie egzekucji na osobach uznanych za wrogów III Rzeszy w oddalonych o 12 km od Wilna Ponarach. Zob. więcej: M. Tomkiewicz, *Zbrodnia ponarska 1941–1944*, Warszawa 2022, s. 54–62.

się 31 sierpnia 1946 r., a miesiąc później został ogłoszony wyrok, który jednak nie zamykał drogi do sądzenia kolejnych zbrodniarzy nazistowskich na podstawie Deklaracji moskiewskiej i Statutu MTW⁵.

Sprawa zbrodni w Ponarach przed niemieckim wymiarem sprawiedliwości

Również na obszarze powojennych Niemiec, kierując się ustawą nr 4 z 30 października 1945 r., Sojusznicza Rada Kontroli Niemiec powołała do życia nowe sądy niemieckie, zobligowane do osądzenia przestępców oskarżonych o zbrodnie wojenne i przeciwko ludzkości. Do podstawowej kategorii tych zbrodni zaliczono m.in. eksterminację, pojedyncze zbrodnie, uwięzienie i torturowanie dokonywane na ludności cywilnej z przyczyn rasowych, religijnych lub politycznych. Natomiast ustawa nr 10 z 20 grudnia 1945 r. Rady Kontrolnej obejmowała „karanie osób, które stały się winne zbrodni wojennych, zbrodni przeciwko pokojowi lub przeciwko ludzkości”. Należy zaznaczyć, że w pierwszych latach po wojnie prokuratury niemieckie wszczynały dochodzenia sprawdzające na podstawie doniesień o popełnionych przestępstwach na właściwych im terytoriach. To właśnie za sprawą donosu z 24 maja 1949 r. w Ochsenfurt w Bawarii został aresztowany były dowódca wileńskiego Sonderkommando Martin Weiss, który od zakończenia wojny się ukrywał, pracując jako dozorca domowy pod fałszywym nazwiskiem Friedrich Kadgien. Jego odnalezienie od zakończenia wojny było priorytetowe dla Centralnego Komitetu Żydowskiego w Monachium. Bardzo szybko rozpoczęły się przygotowania do procesu przeciwko Weissowi⁶.

Weiss był zasadniczo pierwszą osobą osądzoną za zbrodnie popełnione na terytorium Ostlandu w postępowaniu prowadzonym przed sądem niemieckim przeciwko członkom Einsatzgruppen i Einsatzkommandos oraz członkom Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst. Sprawa rozpoczęła się 25 stycznia 1950 r. przed Sądem Przysięgłych przy Sądzie Krajowym w Würzburgu. Oprócz Weissa

⁵ AIPN, GK 150/961, Soobshchzenie Czryzwyczajnoj Gosudarstwiennoj Komissii po ustanowleniju i rassledowaniju złodiejaniij niemiecko-faszystyckich zachatczikow w Litowskoj Sowietsoj Socjalistycznej Riespublikie, k. 1–4; G.M. Gilbert, *Dziennik norymberski*, Warszawa 2012, s. 312.

⁶ AIPN, GK 164/1088, t. 1, Akta w sprawie Martina Weissa, Pismo Konsulatu Generalnego Rzeczpospolitej Polskiej we Frankfurcie nad Menem do Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie, 19 VII 1949 r., k. 16.

na ławie oskarżonych zasiadł wówczas również August Herring, dowódca EK 3A w Wilnie. Zarzucano im branie udziału w masowych zbrodniach popełnionych w Ponarach. Na podstawie prawomocnego wyroku z 3 lutego 1950 r. dowódca wileńskich strzelców ponarskich Weiss został skazany na dożywotnie więzienie za czynne i świadome pomocnictwo w zabiciu ok. 30 tys. osób eskortowanych z Łukiszek do Ponar i osobiste zabicie siedmiu osób. Augusta Herringa skazano na karę dożywotniego więzienia za pomocnictwo w zabiciu co najmniej 4 tys. osób w Ponarach i osobiste zabójstwo jednej osoby. W procesie obu oskarżonych w decyzji końcowej sąd oparł się na zeznaniach 40 świadków⁷. Dwadzieścia lat później na mocy postanowienia wydanego przez bawarskie Ministerstwo Sprawiedliwości z 25 stycznia 1971 r. Weissowi utrzymano w mocy karę dożywocia, ale w 1977 r. w drodze łaski został on jednak zwolniony po odbyciu kary 27 lat więzienia. Odnośnie do Herringa⁸ to samo bawarskie ministerstwo już 18 marca 1959 r. zmieniło wyrok dożywotniego więzienia na 15 lat pozbawienia wolności i na podstawie decyzji z 20 grudnia 1959 r. wyrok utrzymano w mocy. Należy też podkreślić rolę strony polskiej w tej sprawie. Mianowicie w grudniu 1949 r. Polska Misja Wojskowa do spraw Zbrodni Wojennych w Berlinie złożyła wniosek do władz amerykańskich o ekstradycję Martina Weissa. Władze amerykańskie odmówiły jednak ekstradycji Weissa do Polski, uzasadniając to prawomocnym skazaniem dowódcy wileńskiego Sonderkommando przez sąd niemiecki na dożywotnie więzienie. Mimo to sprawę przeciwko Weissowi i Herringowi wszczęła Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce i prowadził ją później warszawski Sąd Powiatowy. 19 lutego 1972 r. sąd zawiesił to postępowanie z powodu niemożności ujęcia Martina Weissa i Augusta Herringa, którzy przebywali na terytorium RFN. Materiał dowodowy, zgromadzony w trakcie śledztwa, strona polska przekazała w marcu 1971 r. do Prokuratury ZSRS w Moskwie, która również prowadziła sprawę dotyczącą zbrodni w Ponarach⁹.

⁷ Bundesarchiv Ludwigsburg (dalej BA L), Ks 15/49, Sprawa karna przeciwko Martinowi Weissowi i Augustowi Herringowi, k. 122; A. Rückerl, *Nazistowscy przestępcy przed sądem*, Heidelberg 1982.

⁸ August Hering zmarł 17 XI 1992 r. w wieku 82 lat (*Einfach am Baum totschiagen*, „Berliner Zeitung”, 5 II 1950, s. 2).

⁹ AIPN, II Ds. 96/68/W.54/72, Akta w sprawie Martina Weissa – Gestapo w Wilnie, Postanowienie o zawieszeniu postępowania karnego w sprawie M. Weissa i A. Herringa Sądu Powiatowego w Warszawie, 19 II 1972 r., k. 29; *ibidem*, GK 164/1088, t. 1, Akta w sprawie Martina Weissa, Telefono-

Już na początku lat pięćdziesiątych pojawiły się pierwsze informacje o możliwości zastosowania przedawnienia wobec zbrodni nazistowskich. Kwestie pociągnięcia zbrodniarzy wojennych do odpowiedzialności karnej nabrały rozmachu w 1956 r. po wizycie kanclerza federalnego Konrada Adenauera w Moskwie, gdzie zawarto umowy, na podstawie których niemieccy jeńcy wojenni powrócili do Niemiec z ZSRS. Od tej pory występowali oni w dwóch rolach – jako świadkowie we wszczynanych sprawach oraz jako pracownicy etatowi wymiaru sprawiedliwości na różnych szczeblach. Od tej chwili też postępowań sprawdzających nie wszczynano po otrzymaniu doniesienia o popełnieniu czynu karalnego przez podejrzanego, lecz podejmowano je już na podstawie wszelkich poszlak wskazujących na czyn karalny. Tym sposobem Prokuratura Krajowa we Frankfurcie nad Menem w 1959 r. inicjowała sprawę przeciwko członkom Einsatzkommando 3 i Sicherheitspolizei, działającym w Generalnym Komisariacie Litwy. Tematem przewodnim tego postępowania były prześladowania i zbrodnie popełnione na obywatelach polskich narodowości żydowskiej w Ponarach. Na wstępnym etapie postępowania zebrano dowody i przygotowano akt oskarżenia przeciwko SS-Hauptsturmführerowi Heinrichowi Ditzowi oraz sześciu współoskarżonym (byłemu SS-Untersturmführerowi Erichowi W., byłemu SS-Obersturmführerowi Peterowi E., byłemu SS-Obersturmführerowi Heinrichowi E., byłemu SS-Untersturmführerowi Herbertowi A., byłemu SS-Scharführerowi Paulowi L. i byłemu SS-Sturmführerowi Maxowi G.). Heinrichowi Ditzowi przedstawiono zarzuty, że „w końcu 1942 roku miał zlecić zastrzelenie 2000 żydowskich mężczyzn, kobiet i dzieci w Ponarach [...] i zastrzelił osobiście kilku Żydów, którzy zaczęli krzyczeć lub tracić przytomność”¹⁰. Ostatecznie przeciwko głównemu oskarżonemu nie wszczęto śledztwa. Postępowanie dochodzeniowe umorzono z powodu braku dostatecznych dowodów winy¹¹.

gram Polskiej Misji Wojskowej dla Spraw Zbrodni Wojennych w Berlinie do Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie, 9 II 1950 r., Pismo szefa Polskiej Misji Wojskowej dla Spraw Zbrodni Wojennych w Berlinie mjr. W. Kozłowskiego do Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie, 20 III 1950 r., s. 92.

¹⁰ W treści przytoczono oryginalny zapis z akt procesowych Prokuratury Krajowej we Frankfurcie nad Menem.

¹¹ *Die geheime Notizen des K. Sakowicz, Dokumenten zur Judenvernichtung in Ponary*, red. R. Margolis, J.G. Tobias, Nürnberg 2003, s. 4.

Z kolei postępowanie sprawdzające z 1959 r., prowadzone przez Prokuraturę Krajową we Frankfurcie nad Menem, mimo braku prawomocnych wyroków skazujących, stało się wzorcowe dla kolejnych procesów. Ustalenie, a później przesłuchanie wszystkich ważniejszych osób funkcyjnych Ostlandu było bazą wyjściową dla postępowań niemieckiego wymiaru sprawiedliwości w sprawie przestępstw popełnionych na terytorium Komisariatu Rzeszy Ostland. Dla prokuratury niemieckiej jedną z czołowych postaci kwalifikujących się do przesłuchania był komisarz Rzeszy, Gauleiter Heinrich Lohse – jedna z pierwszych osób funkcyjnych Komisariatu, która została w 1945 r. aresztowana przez wojska brytyjskie. W procesie przeprowadzonym w 1948 r. został skazany na 10 lat pozbawienia wolności. Jego przedterminowe zwolnienie z przyczyn zdrowotnych nastąpiło w 1951 r., zaledwie po 3 latach odbywania kary. Do Sądu Rejonowego w Itzehoe Lohse został wezwany w charakterze świadka 7 lipca 1960 r. Sprawa, w której miał tym razem zeznawać, dotyczyła udziału administracji cywilnej Komisariatu w rozwiązywaniu kwestii żydowskiej na terenach wschodnich. W złożonych wyjaśnieniach Lohse z całą stanowczością stwierdził, że były to zadania, które przypisano policji, SS i oddziałom specjalnym, a nie administracji cywilnej. Podkreślił, że z powodu braku odpowiedniej wiedzy na temat funkcjonowania w latach 1941–1944 więzienia na Łukiszkach i dokonywanych masowych zbrodni w Ponarach nie mógł na nie zareagować. W jego wywodzie przykuwa uwagę sporo nieścisłości. Zdziwiająca jest jego rzekoma nieświadomość w kwestii zbrodni ponarskiej, w kontekście tego, że był mu znany raport Geweckego, Gebietskommissara z Szawli, o egzekucjach Żydów na podległym mu terytorium. Prokurator prowadzący sprawę zwrócił uwagę, że zgodnie z dekretem Hitlera o policyjnym zabezpieczeniu terytorium ZSRS z 17 lipca 1941 r., Reichskommissar współpracował z Wyższym Dowódcą SS i Policji, a zatem znał wytyczne przesyłane do tych organów. Podległość ta, zdaniem Lohsego, nie miała żadnego wpływu na powiązania spraw administracyjnych z likwidacją Żydów. Prowadzący sprawę przedłożył mu jednak podpisany przez niego dokument „Tymczasowe wytyczne dotyczące traktowania Żydów w Okręgu Rzeszy Ostland”. Również na ten dowód Lohse znalazł wytłumaczenie, iż z tego rodzaju dokumentami jedynie się pobieżnie zapoznawał, a po ich podpisaniu przekazywał je dalej według właściwości do Wilhelma Burmeistersa, stojącego na czele Hauptabteilung I, który odpowiadał za sprawy administracyjne. I w tym wypadku jego

zeznanie było niespójne, gdyż prokurator dysponował dokumentacją w sprawie A. Rosenberga, prezentowaną przed Trybunałem Wojskowym w Norymberdze, w której zawarto informację, że dokument ten trafił do wszystkich jednostek służbowych Ostlandu, w tym do Komisarza Rzeszy na Kraje Wschodnie¹².

Duża liczba wszczynanych postępowań spowodowała konieczność powołania specjalnej instytucji zajmującej się kompleksowym ściganiem zbrodni narodowo-socjalistycznych. I tak 6 listopada 1958 r. na mocy porozumienia ministrów sprawiedliwości krajów związkowych stworzono wspólną instytucję wszystkich rządów wymiaru sprawiedliwości krajów związkowych RFN pod nazwą Centrala Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltung zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen). Zentrale Stelle wszczęła kilkanaście postępowań wyjaśniających w sprawie zbrodni dokonanych w latach 1941–1944 na terytorium Ostlandu. Z czasem okazało się jednak, że śledztwa w sprawie zbrodni narodowosocjalistycznych, popełnionych na okupowanych terenach wschodnich, Centrala oparła w dużej mierze na własnych źródłach informacji i kwerendach wykonanych wyłącznie w archiwach niemieckich. Tylko sporadycznie stosowano procedury zwrócenia się o pomoc prawną do właściwych organów zagranicznych (głównie Polski i Litwy), dysponujących dowodami w sprawie zbrodni. Na początku roku 1960 znowu w prasie niemieckiej zaczęły się pojawiać informacje o planowanym przedawnieniu zbrodni narodowosocjalistycznych. Dotyczyło to w głównej mierze postępowań, w których zasądzono karę pozbawienia wolności do lat 10 za przestępstwa pozbawienia wolności i własności oraz obrażenia cielesne. Natomiast zabójstwa i obrażenia ciała ze skutkiem śmiertelnym miały ulec przedawnieniu po upływie 15 lat od zakończenia wojny, a od 9 maja 1960 r. nie można było już ścigać zbrodni kwalifikowanych jako zabójstwo¹³.

¹² BA L, B 162/29571, Protokół przesłuchania oskarżonego Heinricha Lohse, 7 VII 1960 r., k. 304–305; H. Weiß, *Biographisches Lexikon zum Dritten Reich*, Frankfurt am Main 1998.

¹³ BA L, B 162/86, Die Verfolgung nationalsozialistischer Straftaten durch Staatsanwaltschaften und Gerichte im Gebiet der Bundesrepublik Deutschland seit 1945, k. 19; H. Sołga, *Niemcy o Niemcach. Bilans ścigania zbrodniarzy hitlerowskich w Republice Federalnej Niemiec*, Warszawa 1988, s. 19–20; J. Barcz, *System prawny RFN wobec norm prawa międzynarodowego – doktryna i praktyka konstytucyjna*, Warszawa 1986; *Przedawnienie i ściganie zbrodni przeciwko pokojowi, zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości w systemie prawa RFN [w:] Studia z dziedziny stosunków prawnych z zagranicą*, b.m.w. 1981; M. Becker, *Sądownictwo niemieckie i jego rola w polityce okupacyjnej*

Posługując się nowymi wytycznymi z 14 maja 1962 r., Sąd Przysięgłych przy Sądzie Krajowym w Berlinie rozpoczął proces przeciwko dowódcy Einsatzkommando 9. W stan oskarżenia zostali postawieni dowódca Einsatzkommando 9 SS-Obersturmbannführer Albert Filbert oraz współoskarżeni w tym procesie, tj. były kierownik referatu personalnego oddziału SS-Sturmbannführer Wilhelm Greiffenberg, Gerhard Schneider, główny komisarz kryminalny Bodo Struck, pracownik administracji Konrad Fiebig i członek referatu policyjnego Heinrich Tunnat. Główny oskarżony Filbert, który ukrywał się pod zmienionym nazwiskiem od zakończenia działań wojennych, został aresztowany 25 lutego 1959 r. i osadzony w areszcie śledczym Moabit w Berlinie. Zarzucono mu w głównej mierze wydawanie rozkazów, na mocy których od 4 lipca 1941 r. „żydowskie ofiary były wyciągane ze swoich mieszkań, a następnie pędzone w kolumnach do Ponar”. Ostatecznie sąd orzekł, że Filbert odpowiada za zamordowanie w okresie od 4 do 20 lipca 1941 r. co najmniej 4 tys. Żydów w rejonie Wilna, pod koniec lipca 1941 r. 40 osób narodowości żydowskiej w Wilejce oraz ok. 100 Żydów w Mołodecznie. Łączna liczba zamordowanych od lipca do października 1941 r. w różnych akcjach dowodzonych przez Filberta wynosiła 6800 osób. Oskarżonemu Struckowi natomiast zarzucano pomoc w prowadzeniu akcji likwidacji getta witebskiego, gdzie zginęło blisko 800 osób. Schneider odpowiadał za rozstrzeliwania w Mołodecznie, gdzie zginęło ok. 100 osób, Greiffenbergowi zarzucano zamordowanie 100 osób narodowości żydowskiej w Wilejce, Tunnatowi zaś pozbawienie życia 80 osób w Mołodecznie. Sąd skazał głównego oskarżonego na karę dożywotniego pozbawienia wolności. Ostatecznie Filbert spędził w więzieniu jedynie 13 lat i następnie został zwolniony na skutek przepełnienia aresztu. Pozostali współoskarżeni zostali skazani na niższy wymiar kary (Schneider i Struck na 10 lat więzienia; Tunnat i Greiffenberg na 3 lata; Fiebiga uniewinniono)¹⁴.

na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945, Warszawa 2020, s. 305–306; H. Rottleuther, *Karrieren und Kontinuitäten deutscher Justizjuristen vor und nach 1945. Mit allen Grund- und Karrieredaten auf beiliegender CD-ROM*, „Schriftenreihe Justizforschung und Rechtssoziologie” 2010, Bd 9, s. 58.

¹⁴ Alfred Filbert zmarł 30 VII 1990 r. w wieku 85 lat (BA L, Ks 1.62 (23.61), Wyrok przeciwko Albertowi Filbertowi, 22 VI 1962 r., k. 5).

Sprawa zbrodni w Ponarach w polskim porządku prawnym

W Polsce już od 1942 r. podejmowano próby stworzenia podstaw prawnych w celu przyszłego rozliczenia sprawców zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości. Usankcjonowano to w podpisanej 13 stycznia 1942 r. przez przedstawicieli dziewięciu państw okupowanych Deklaracji St. James Palace, w której zapowiedziano ukaranie na drodze sądowej osób odpowiedzialnych za popełnione zbrodnie¹⁵. Dużym przełomem było powołanie w Londynie w 1943 r. Biura do spraw Zbrodni Wojennych. Pierwszym formalnym aktem prawnym w tej materii był dekret Prezydenta RP na uchodźstwie O odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne, ogłoszony 30 marca 1943 r.¹⁶, który sankcjonował kary popełnione na szkodę państwa polskiego i polskich obywateli. Polska również w niedługim czasie podjęła współpracę z Komisją Zbrodni Wojennych Narodów Zjednoczonych (UNWCC), tworząc pierwszą listę zbrodniarzy wojennych¹⁷.

Nie mniej istotne było powołanie w sierpniu 1944 r. na mocy uchwały PKWN Polsko-Radzieckiej Komisji Nadzwyczajnej do Zbadania Zbrodni Niemieckich. 31 sierpnia 1944 r. PKWN wydał dekret O wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców narodu polskiego. Na podstawie art. 1 do dnia dzisiejszego ściga się zbrodnie popełnione przeciwko obywatelom polskim. 12 września 1944 r. uchwalono kolejny dekret PKWN O specjalnych sądach karnych dla ukarania zbrodniarzy faszystowsko-hitlerowskich, oparty na tzw. sierpniówce. W styczniu 1946 r. utworzono Najwyższy Trybunał Narodowy, którego głównym celem stało się osądzenie największych hitlerowskich zbrodniarzy na terenie Polski. W ściganiu sprawców zbrodni wojennych włączyły się również prokuratura powszechna i sądy. I tak m.in. opierając się na przepisach art. 1 pkt 1 dekretu sierpniowego, w grudniu 1949 r. Sąd Apelacyjny w Warszawie skazał na karę śmierci Eugeniusza

¹⁵ *Ściganie i karanie sprawców zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości (wybór dokumentów)*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1978, *passim*.

¹⁶ DzU RP Londyn, cz. 1, nr 3, poz. 6. Był to pierwszy na świecie akt legislacyjny dotyczący zbrodni wojennych. Podstawowy przepis tego dekretu brzmiał: „Kto wbrew normom prawa międzynarodowego dopuszcza się czynu na szkodę Państwa Polskiego, polskiej osoby prawnej lub obywatela polskiego, podlega karze więzienia”.

¹⁷ D. Plesch, *Human Rights After Hitler: The lost History of Prosecuting Axis War Crimes*, Georgetown University Press, Washington, DC, 2017, s. 123–125.

Faulhabera za zamordowanie 5 maja 1943 r. w Ponarach ok. 4 tys. polskich obywateli narodowości polskiej i żydowskiej i rozstrzelanie 4 lipca 1944 r. w Kownie 62 osób; Sąd Wojewódzki w Olsztynie na mocy wyroku z maja 1954 r. skazał za likwidację getta żydowskiego w Miorach w 1941 r. na karę śmierci (rewizja wyroku Sądu Najwyższego w Warszawie z 29 czerwca 1954 r. i zmiana wyroku na karę 5 lat więzienia i pozbawienie praw publicznych na 2 lata) Bronisława Dąbrowskiego; Sąd Apelacyjny w Poznaniu w marcu 1950 r. za zabójstwa ludności cywilnej latem 1942 r. w Parafianowie w powiecie Działoszyce i likwidację getta w Dokszycach oraz obławy organizowane na partyzantach skazał na karę śmierci (prawem łaski Prezydenta RP z 6 czerwca 1951 r. zmieniono karę na 15 lat więzienia) Bolesława Kniaziewicz¹⁸.

Mimo działającej już w kraju infrastruktury prawnej, której zadaniem było ściganie zbrodniarzy wojennych, wciąż brakowało instytucji dokumentującej popełnione zbrodnie. 29 marca 1945 r. Prezydium PKWN utworzyło Główną Komisję Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, która funkcjonowała jako Główna Komisja w Warszawie z ekspozyturami terenowymi stanowiącymi Okręgowe Komisje. Najważniejszym zadaniem nałożonym na tę instytucję było kompletowanie dokumentacji umożliwiającej osądzenie przestępców nazistowskich za zbrodnie, których dopuścili się w latach II wojny światowej. Sporządzone w pierwszych latach działalności wnioski o ekstradycję zbrodniarzy wojennych oraz listy sprawców kompletowane na potrzeby The United Nations War Crimes Commission do dzisiaj są podstawą ścigania zbrodni hitlerowskich w poszczególnych krajach, w tym w Polsce, w której działa pion śledczy Instytutu Pamięci Narodowej. W 1949 r. przemianowano tę instytucję na Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. W 1965 r. nastąpiły jej dynamiczny rozwój i zintensyfikowanie działań związanych z poszukiwaniem sprawców zbrodni wojennych. W latach sześćdziesiątych XX w. ze względu na toczącą się w mediach debatę o przedawnieniu zbrodni wojennych wzmożono działalność Główniej Komisji i ustalono, że przedmiotem śledztwa mogą być objęte tylko zabójstwa, które wyczerpują znamiona zbrodni

¹⁸ Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku (dalej OKGd), S 87.2006.Zn, Śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1941–1944 na ludności narodowości żydowskiej na Wileńszczyźnie, t. 1–42. Zob. więcej: M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, Warszawa 2008, s. 283–285.

z art. 1 pkt 1 dekretu sierpniowego, a osądzenie innych czynów karalnych ulega przedawnieniu. Wskutek tego zawieszono śledztwa ze względu na brak dostępu do zagranicznych źródeł archiwalnych oraz brak możliwości przesłuchania świadków i ujęcia sprawców mieszkających poza granicami Polski.

Od tego czasu aż do transformacji ustrojowej Polski nie uchwalono kolejnych przepisów karnych, przewidujących odpowiedzialność za zbrodnie przeciwko pokojowi, ludzkości i zbrodnie wojenne. Stan ten zmieniły uchwalone na przełomie lat 1997 i 1998 przepisy art. 105 § 1 kodeksu karnego i art. 43 Konstytucji RP, które stanowią, że zbrodnie wojenne, zbrodnie przeciwko pokojowi i zbrodnie przeciwko ludzkości nie ulegają przedawnieniu. 4 kwietnia 1991 r. przy okazji zmiany nazwy instytucji rozszerzono kompetencje merytoryczne Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej, dodając zbrodnie stalinowskie. Komisja prowadziła postępowania tylko do momentu ujawnienia sprawcy, a potem przekazywała je do Prokuratury Powszechnej. Obowiązujące do dziś przepisy uregulowała ustawa z 1998 r., powołująca do życia Instytut Pamięci Narodowej – Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, na podstawie której prokuratorzy Głównej i Oddziałowych Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu zgodnie z obowiązującym kodeksem karnym podejmują z zawieszenia i wszczynają postępowania o zbrodnie nazistowskie, komunistyczne i o czyny wypełniające znamiona zbrodni przeciwko pokojowi, ludzkości oraz zbrodni wojennych. Z uwagi na właściwość terytorialną w Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku toczyło się kilka śledztw dotyczących zbrodni na obywatelach polskich narodowości polskiej i żydowskiej, popełnionych w latach 1941–1944 na północno-wschodnich Kresach II RP¹⁹.

Jedną z pierwszych powojennych spraw, prowadzonych przez polskie sądy wobec sprawcy, który popełnił czyny karalne na obszarze byłego polskiego województwa wileńskiego, był proces przeciwko byłemu członkowi wileńskiego Sonderkomman-

¹⁹ J. Sawicki, B. Walawski, *Zbiór przepisów specjalnych przeciwko zbrodniarzom hitlerowskim i zdrajcom narodu z komentarzem*, Kraków 1945, s. 5–20; E. Kobierska-Motas, *Ekstradycja przestępców wojennych do Polski z czterech stref okupacyjnych Niemiec 1946–1950*, cz. 1, Warszawa 1991, s. 49; A. Machnikowska, *Wymiar sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–1950*, Gdańsk 2008, s. 20–21; S. Kaniewski, *Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej. Kierunki i perspektywy działań*, „*Studia Juridica*” 1998, t. 35, *passim*.

do Arkadiusowi Sakalauskasowi, sędzonemu we wrześniu 1949 r. przez Sąd Okręgowy w Warszawie. Zarzucano mu przynależność w latach 1941–1943 do wileńskiego Sonderkommando i branie udziału w zabójstwach osób narodowości żydowskiej w Ponarach oraz aresztowanie ok. 800 Żydów i doprowadzenie ich do więzienia na Łukiszkach. Po dwumiesięcznym procesie, 23 listopada 1949 r. sąd wydał wyrok skazujący Sakalauskasa na karę śmierci i utratę praw publicznych i obywatelskich na zawsze oraz przepadek całego mienia. Skazany złożył w sierpniu 1950 r. apelację do Sądu Najwyższego, która po rozpatrzeniu nie została uwzględniona. W odpowiedzi na to skazany skierował kolejne pismo do prezydenta Polski, prosząc o prawo łaski i zmianę kary śmierci na więzienie. Prezydent Bierut z prawa tego nie skorzystał i kara śmierci względem Sakalauskasa została wykonana 16 listopada 1950 r.²⁰

W kwietniu 1970 r. sprawę karną przeciwko członkom wileńskiego Sonderkommando Władysławowi Butkunowi (Vladas Butkūnas) i Juozasowi Miakiszowi (Juozas Mekišius) wszczęła Prokuratura Litewskiej SRR. Butkunowi i Miakiszowi zarzucono, że od lipca 1941 r., będąc członkami wileńskiego oddziału specjalnego, brali udział w rozstrzeliwaniach i eskortowaniu skazańców z Łukiszek do miejsca zbrodni w Ponarach. Obaj po wojnie wyjechali do Polski, dlatego też zlecono ustalenie ich miejsca pobytu Prokuraturze Generalnej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Dalej sprawa toczyła się już na terytorium Polski w Prokuraturze Wojewódzkiej w Warszawie. Do prowadzonego postępowania dołączono sprawę kolejnego oskarżonego – członka wileńskiego Sonderkommando Jana Borkowskiego (Jonas Barkauskas). Proces toczył się przed Sądem Wojewódzkim w Warszawie, gdzie na ławie oskarżonych zasiedli Józef Miakisz, ur. 1911 r., Władysław Butkun, ur. 1916 r., i Jan Borkowski, ur. 1916 r. Rozprawa główna toczyła się w Wydziale IV Karnym Sądu Wojewódzkiego w Warszawie od 23 do 25 października 1973 r. Wyrok zapadł 30 listopada 1973 r. i na jego podstawie sąd skazał wszystkich oskarżonych na karę śmierci z pozbawieniem praw publicznych na zawsze wraz z orzeczeniem w stosunku do każdego konfiskaty mienia w całości. Jednak 7 września 1974 r. Rada Państwa, korzystając z prawa łaski, zmieniła orzeczoną karę na 25 lat pozbawienia wolności²¹.

²⁰ M. Tomkiewicz, *Więzienie na Łukiszkach w Wilnie 1939–1953*, Warszawa 2018, s. 221.

²¹ Sąd Wojewódzki w Warszawie (dalej SWwW), IV K 130/73, Sprawa karna przeciwko Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi, Janowi Borkowskiemu, Postanowienie o przedłużeniu terminu postępowania przygotowawczego w sprawie karnej nr 295, k. 475, 1317–1320.

26 sierpnia 1976 r. wiceprokurator Prokuratury Wojewódzkiej w Olsztynie przedstawił zarzuty kolejnemu członkowi wileńskiego Sonderkommando, Wiktorowi (Witoldowi) Gilwińskiemu (Wiktorasowi Galwanauskasowi), zarzucając mu branie udziału w zabójstwach masowych w latach 1941–1944 w Wilnie i innych miejscowościach. W toku procesu Gilwiński przyznał się do stawianych mu zarzutów udziału w masowych egzekucjach w Ponarach i eskortowaniu ofiar z Łukiszek do miejsca straceń. Na mocy wyroku Sądu Okręgowego w Olsztynie z 3 czerwca 1977 r. za te czyny został skazany na karę 25 lat pozbawienia wolności, pozbawienie praw publicznych na okres 10 lat i konfiskatę całości mienia. Jednak 2 grudnia 1977 r. Izba Karna Sądu Najwyższego z powodu rewizji wyroku zmieniła karę 25 lat pozbawienia wolności na karę śmierci, a 13 marca 1978 r. Rada Państwa, korzystając z prawa łaski, zmieniła karę śmierci z powrotem na 25 lat pozbawienia wolności. Ten wyrok utrzymano w mocy²².

Kilkanaście spraw dotyczących zbrodni narodowosocjalistycznych, popełnionych na terytorium byłego województwa wileńskiego, było prowadzonych przez sędziów i prokuratorów Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi, a następnie w Gdańsku. Do dziś prawomocnie zakończyło się ok. 30 postępowań dotyczących aktów z lat 1939–1956 na Wileńszczyźnie, popełnionych na szkodę ludności narodowości polskiej i żydowskiej. Do najważniejszych z nich należy zaliczyć sprawy prowadzone przez gdańską komisję: śledztwo o sygnaturze S 1.2000.Zn w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1941–1944 na ludności narodowości polskiej w Ponarach koło Wilna; śledztwo o sygnaturze S 18.2000.Zn w sprawie zbrodni popełnionych na więźniach obozu w Prawieniszkach koło Kowna w latach 1941–1944; śledztwo o sygnaturze S 96.2001.Zn w sprawie zastrzelenia w 1942 r. ok. 400 mieszkańców Święcian w związku z akcją odwetową; śledztwo o sygnaturze S 87.2006.Zn w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1941–1944 na ludności narodowości żydowskiej na Wileńszczyźnie. Śledztwa prowadzone przez gdańską komisję miały na celu nie tylko zakończenie prac rozliczeniowych w sprawach o zbrodnie wojenne, lecz także wyjaśnienie wszystkich okoliczności zdarzeń, ustalenie pełnej listy świadków i sprawców.

²² OKGd, S 87.2006.Zn, t. 13, Wyrok Sądu Wojewódzkiego w Olsztynie, II K 59/76, s. 2473–2486.

Sprawa zbrodni w Ponarach przed sowieckim wymiarem sprawiedliwości

Również ZSRS, jeszcze w czasie trwania działań wojennych, rozpoczął przygotowania do rozliczenia sprawców zbrodni popełnianych w czasie II wojny światowej. 2 listopada 1942 r. dekretem Prezydium Rady Najwyższej ZSRS powołano Nadzwyczajną Komisję Państwową do Zbadania Zbrodni Niemiecko-Faszystowskich Okupantów i ich Pomocników. Przedstawiciele Komisji dokonali rejestracji zbrodni, przeprowadzili ekspertyzy sądowo-medyczne w miejscach egzekucji i stworzyli pierwszą listę zbrodniarzy niemieckich odpowiedzialnych za zorganizowanie i popełnienie mordów na terytorium ZSRS. W lipcu 1944 r. w Wilnie sporządzono protokół „w związku ze zbrodnią ludobójstwa popełnioną przez Niemców wobec obywateli sowieckich w czasie okupacji rejonu wileńskiego w okresie od 24 czerwca 1941 r. do 9 lipca 1944 r.” Oględzin miejsca straceń w Ponarach dokonali przedstawiciele sowieckiej jednostki wojskowej oraz miejscowa ludność zamieszkująca Ponary, Nowosiołki i Chotbeje. Komisja przesłuchała kilkuset świadków i sporządziła szkic historyczno-geograficzny wojennych zdarzeń²³.

Niedługo później Ministerstwo Bezpieczeństwa ZSRS ustanowiło sądy i trybunały przeznaczone do osądzenia zbrodniarzy. Członkowie wileńskiego Sonderkommando byli sądzeni przez następujące sowieckie organa: Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego ZSRS, Trybunał Wojenny Wojsk NKWD Litewskiej SRR, Trybunał Wojenny Wojsk MSW LSRR, Trybunał Armii Sowieckiej i Floty Wojenno-Morskiej oraz organy pozasądowe – Komisję Specjalną przy Ministerstwie Bezpieczeństwa ZSRS. Przystępstwa wojenne kwalifikowano zgodnie z pkt 1 dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRS z 19 kwietnia 1943 r. O karaniu niemiecko-faszystowskich przestępców winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami czerwonoarmistami, szpiegów, zdrajców ojczyzny i ich pomocników oraz z art. 58 „1a” i „1b” kodeksu karnego RFSRR. Za aresztowanie

²³ Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Rosji w Moskwie, dokumenty bez sygnatur nadesłane do Oddziałowej Komisji w Gdańsku za pośrednictwem Konsulatu Generalnego Federacji Rosyjskiej w Gdańsku, 13 XI 2002 r.: Protokół i uzupełnienie do protokołu sporządzonego w związku z ludobójstwem w Ponarach, miejscowości regionu wileńskiego, wprowadzone na wiecu mieszkańców Ponar, Nowosiołek i Chotbej na podstawie ich relacji w powyższej sprawie, 14 VII 1944 r.; LVVA, P-132 T 30 Apr. 48, Komunikat Nadzwyczajnej Komisji Państwowej o eksterminacji ludności w miasteczku Ponary, 2 I 1946 r., k. 82–99.

wytypowanych sprawców odpowiedzialne były oddziały kontrwywiadu III Frontu Białoruskiego „Smiersz”, funkcjonariusze Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego LSRR oraz wydziały śledcze NKGB i KGB LSRR. Najczęściej decyzje końcowe w niejawnych procesach były wydawane w ciągu 24 godzin od postawienia aresztowanego w stan oskarżenia, a wyroki były ostateczne i nie podlegały zaskarżeniu. Skazani na karę śmierci zgodnie z przepisami dekretu byli rozstrzeliwani lub wieszani na szubienicy w egzekucji publicznej, a ich zwłoki były pozostawiane na widok publiczny przez określony czas²⁴.

Jedną z pierwszych osób ujętych przez organa „Smiersz” III Frontu Białoruskiego był Litwin, członek wileńskiego Sonderkommando Bronisław Żelwis. Zarzucano mu współudział w zbrodniach popełnionych w Ponarach i służbę od września 1943 r. w niemieckiej policji bezpieczeństwa, a potem w wileńskim oddziale specjalnym. Służbę w oddziale pełnił do lipca 1944 r., po czym został aresztowany. Wydział Kontrwywiadu „Smiersz” Pierwszej Armii Powietrznej przedstawił Żelwisowi zarzuty z art. 58-1 „a” KK RFSRR, do których się przyznał. Sprawę przekazano najpierw do 2. Oddziału „Smiersz” III Frontu Białoruskiego, a potem do sądu Trybunału Wojennego III Frontu Białoruskiego z jednoczesną zmianą kwalifikacji prawnej z art. 58-1 „a” KK RFSRR na oskarżenie z pkt 1 dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRS z 19 kwietnia 1943 r. Wyrok na posiedzeniu niejawnym zapadł 27 września 1944 r. w Kownie. Żelwis został skazany na najwyższy wymiar kary przez rozstrzelanie i konfiskatę mienia osobistego²⁵.

Również funkcjonariusz litewskiej policji bezpieczeństwa (Saugumy) Litwin Antanas Granickas był sądzony z pkt 1 dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRS z 19 kwietnia 1943 r. W lipcu 1941 r. wstąpił on ochotniczo do służby w wileńskim Sonderkommando i wielokrotnie brał czynny udział w egzekucjach w Ponarach, Niemenczynie i Nowych Święcianach, a jesienią 1944 r. dokonywał masowych

²⁴ М.В. Кожевников, *История советского суда 1917–1956 гг.*, Москва 1957, s. 340–341; Н.С. Алексеев, *Злодеяния и возмездие. Преступления против человечества*, Москва 1986, *passim*; E. Rojowska, *Wpływ dekretów radzieckich Rady Najwyższej ZSRR na polskie prawo karne dotyczące karania zbrodniarzy wojennych*, „Studia Prawnoustrojowe” 2012, nr 15, s. 183–192.

²⁵ Lietuvos Ypatingasis Archyvas Vilnius (dalej LYA), K-1 Ap 58 B 43319/3, Ankieta aresztowanego Bronisława Żelwisa, 15 VIII 1944 r.; Protokoły przesłuchania Bronisława Żelwisa, 29 VII 1944 r., 31 VII 1944 r., 2 VIII 1944 r., 8 VIII 1944 r., 14 VIII 1944 r.; Akt oskarżenia, 20 IX 1944 r.; Wyrok Trybunału Wojennego III Frontu Białoruskiego, 27 IX 1944 r., k. 8–82.

zabójstw w Forcie IX w Kownie. Potem wstąpił do oddziału SS, który brał udział w walkach na Półwyspie Helskim, skąd został ewakuowany drogą morską w rejon wyspy Bornholm, gdzie został ujęty przez organa kontrwywiadu „Smiersz” 132. Korpusu Strzelców ze składu II Frontu Białoruskiego. W tym samym procesie był sądzony wywiadowca Władysław Kowalewski²⁶, który od 20 listopada 1940 do 22 lipca 1941 r. pracował jako śledczy w organach NKWD. Po wybuchu wojny niemiecko-rosyjskiej został przez Komisariat Ludowy ewakuowany do Kalinina na szkolenie dywersyjne. Biorąc pod uwagę jego doświadczenie agenturalne, 5 marca 1942 r. niemieckie struktury wywiadowcze zaproponowały mu współpracę w charakterze tajnego agenta. Kowalewski zgodził się niezwłocznie i złożył swój podpis pod deklaracją wierności służby w organach bezpieczeństwa. Otrzymał wtedy pseudonim „508”, zmieniony później na „Maks”. Jego pierwsze zadanie polegało na denuncjowaniu i informowaniu o nastrojach pracowników zakładu stolarskiego w Kownie, gdzie został zatrudniony. W czasie jego służby agenturalnej trwającej od marca 1942 do lipca 1944 r. na podstawie jego doniesień aresztowano 10 osób, z czego trzy zostały rozstrzelane. Należał do wzorowych agentów, dlatego od stycznia 1943 r. zgodnie z rozkazem Saugumy zajmował się już tylko zadaniami specjalnymi na Litwie, polegającymi na ujawnianiu partyzantów, spadochroniarzy, sowieckich aktywistów i byłych członków partii²⁷. Trybunał Wojskowy Armii 3 października na niejawnym posiedzeniu wydał wyrok dla Antanasa Granickasa i Władysława Kowalewskiego, skazując ich na najwyższy wymiar kary przez rozstrzelanie oraz konfiskatę mienia. Wyrok był ostateczny i nie podlegał zaskarżeniu drogą kasacji, a egzekucja została wykonana 21 lutego 1946 r.²⁸

²⁶ Władysław Kowalewski (ur. 1919 r., Wilno) – Litwin, były członek Komsomołu. Do 1941 r. pracował jako śledczy NKWD LSRR. Od lipca 1944 r. pełnił służbę wartowniczą w Forcie IX w Kownie, a następnie udał się z ewakuowanymi więźniami do Sztutowa. W lutym 1945 r. został skierowany na front z jednostką SS. Po kapitulacji Niemiec schronił się na wyspie Bornholm, gdzie został zatrzymany przez agentów kontrwywiadu. Aresztowany 21 VI 1945 r. i sądzony przez Trybunał Wojskowy 43. Armii na zamkniętym posiedzeniu pod przewodnictwem ppłk. Szeremietiewa o przestępstwo z art. 58-1 „b” KK RFSRR. Na podstawie wyroku z dnia 3 X 1945 r. został skazany na karę śmierci przez rozstrzelanie i konfiskatę całego mienia (LYA, F.K-1 Ap 58 B 44678/3, k. 161–166).

²⁷ LYA, F.K-1 Ap 58 B 44678/3, Protokół posiedzenia sądowego Trybunału Wojskowego 43. Armii w sprawie Władysława Kowalewskiego i Antanasa Granickasa, k. 8–82.

²⁸ LYA, F.K-1 Ap 58 B 44678/3, Postanowienie o wniesieniu oskarżenia, 7 VII 1945 r.; Wniosek oskarżenia, 28 IX 1945 r.; Postanowienie o aresztowaniu, 27 VI 1945 r.; Protokół posiedzenia sądowego, b.d.; Wyrok w sprawie nr 138 przeciwko Władysławowi Kowalewskiemu i Antanasowi Granickasowi, 3 X 1945 r.; Protokół wykonania kary śmierci, 21 II 1946 r., k. 98–186.

Z kolei we wrześniu 1951 r. litewska bezpieka oskarżyła służącego przez cały okres działalności członka Ypatingas Burys – Jonasa Germanavičiusa, także na zasadzie odpowiedzialności za przestępstwa przewidziane w art. 58-1 „a” i 58-11 KK RFSRR. Do jego obowiązków w latach 1941–1944 należało konwojowanie więźniów z więzienia łukiskiego na przesłuchania do siedziby niemieckiej policji bezpieczeństwa oraz udział w plutonie egzekucyjnym w Ponarach. Jego sprawa była rozpatrywana w październiku 1951 r. na zamkniętym posiedzeniu sądowym Trybunału Wojskowego Nadbałtyckiego Okręgu Wojskowego w Wilnie. Wyrok zapadł 27 października i na jego podstawie Germanavičius został skazany na karę śmierci przez rozstrzelanie oraz konfiskatę całego mienia. Mimo złożonej przez oskarżonego skargi kasacyjnej, nie doszło do jej przyjęcia i wyrok został wykonany 14 kwietnia 1952 r. w Wilnie²⁹.

W gestii prawodawstwa sowieckiego znalazła się nie tylko zbrodnia w Ponarach, lecz także te popełnione przy likwidacji gett żydowskich i w obozach. W sprawie osób funkcyjnych i strażników obozu pracy w podkowieńskich Prawieniszkach, gdzie więźni byli głównie Polacy i Żydzi, pierwsze posiedzenie sądowe rozpoczęło się w listopadzie 1944 r. Odbywało się ono przed Trybunałem Wojennym Garnizonu Miasta Kowna. Pierwszego, 27 listopada 1944 r., Trybunał skazał Jurgisa Naujokajtisa – podoficera SS, „wartownika obozu koncentracyjnego dla więźniów politycznych obywateli sowieckich we wsi Prowieniszki” na najwyższy wymiar kary – rozstrzelanie z konfiskatą mienia. W uzasadnieniu wyroku udowodniono mu udział w zabójstwie w grudniu 1942 r. nieznanego z nazwiska więźnia, rozstrzelanie w styczniu 1943 r. dwóch zakładników za ucieczkę z miejsca pracy jednego z więźniów, zabójstwo w lipcu 1943 r. w lesie koło obozu 12 więźniów politycznych i udział w egzekucji pięcioosobowej rodziny romskiej. Wyrok był ostateczny i nie podlegał zaskarżeniu. Mimo to na późniejszym posiedzeniu sądowym Trybunału Wojennego III Frontu Białoruskiego z 10 kwietnia 1945 r. na wniosek Prezydium Rady Najwyższej najwyższy wymiar kary zasądzony dla Naujokajtisa został zamieniony na 25 lat obozu ciężkich robót.

²⁹ LYA, K-1 Ap 58 B 36137/3, Wniosek oskarżenia w sprawie śledczej nr 18919, 19 IX 1951 r.; Protokół posiedzenia wstępnego Trybunału Wojskowego Nadbałtyckiego Okręgu Wojskowego, 17 X 1951 r.; Orzeczenie Trybunału Wojskowego Nadbałtyckiego Okręgu Wojskowego, 17 X 1951 r.; Protokół posiedzenia sądowego w sprawie nr 0316 przeciwko podsądnemu Germanavičiusowi, 27 X 1951 r.; Wyrok nr 00274, 27 X 1951 r.; Skarga kasacyjna, 27 X 1951 r.; Orzeczenie Sądu Najwyższego ZSRR nr I-004053-p/51, 19 XII 1951 r.; Poświadczenie wykonania kary śmierci, 14 IV 1952 r., k. 389–431.

W okresie powojennym na terenie LSRR trybunały i sądy sowieckie w zasadzie osądziły większość członków załogi obozu w Prawieniszkach. Na podstawie wyroku Trybunału Wojennego Garnizonu w Kownie 29 listopada 1944 r. zostali skazani najokrutniejsi nadzorcy oddziału wartowniczego z Prawieniszek: Paweł Timofiejew, Georgij Manzurow, Wadim But, Fiodor Jemielianow i Kirył Fomkin. Timofiejewa, Manzurowa, Buta i Jemielianowa skazano za „systematyczne, z własnej inicjatywy bicie pałkami i pięściami sowieckich obywateli osadzonych przez Niemców w obozie w miasteczku Prawieniszki” na podstawie art. 2 dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRS z 19 kwietnia 1943 r. na 15 lat pracy katorżniczej i pozbawienie praw publicznych na lat pięć oraz konfiskatę majątku osobistego. Kirył Fomkin został skazany na osadzenie w obozie wychowawczym przez 10 lat. Na mocy wyroków Trybunału Wojennego Wojsk NKWD LSRR, wydanych w okresie od stycznia do marca 1946 r., zostali skazani następujący strażnicy: Osip Udalcow (wyrok z 23 stycznia 1946 r., 10 lat obozu pracy przymusowej) oraz Georgij Kruglakow (wyrok z 14 marca 1946 r., 15 lat obozu pracy przymusowej). Jeden z ostatnich wyroków ogłoszony został przez Trybunał Wojskowy 6. Armii Gwardyjskiej 20 lutego 1946 r. Oskarżony członek łotewskiego legionu SS, Aleksiej Agafonow, „zastępca dowódcy plutonu kompanii wartowniczej w obozie koncentracyjnym w miasteczku Prawieniszki”, został skazany na umieszczenie na okres 10 lat w wychowawczym obozie pracy. Ostatni z wydanych przez Sąd Liniowy Litewskich Kolei Państwowych z marca 1952 r. wyroków dotyczył „nadzorcy w obozie koncentracyjnym Prawieniszki” Dominasa Balnisa, który został skazany na zesłanie do obozu ciężkich robót przymusowych na okres 25 lat³⁰.

Sprawa zbrodni w Ponarach w litewskim wymiarze sprawiedliwości

Kilka procesów w sprawie zbrodni popełnionych na obszarze Ostlandu prowadziły również wymiar sprawiedliwości Litwy. Głośnym echem odbiła się zwłaszcza sprawa pociągnięcia do odpowiedzialności karnej pracowników litewskiej Saugumy.

³⁰ LYA, K-1 Ap 58 B 45665/3, Sprawa karna Jurgisa Naujokajtisa, k. 1–111; LYA, K-1 Ap 58 B 22587/3, Sprawa karna Dominasa Balnisa, k. 1–147; LYA, K-1 Ap 58 B 39304/3, Sprawa karna Pawła Timofiejewa, Georgija Manzurowa, Wadima Buta, Fiodora Jemielianowa, Kiryła Fomkina, k. 1–220; LYA, K-1 Ap 58 B 30158/3, Sprawa karna Osipa Udalcowa, k. 1–25; K-1 Ap 58 B 3742/3, Sprawa karna Georgija Kruglakowa, k. 1–107; LYA, K-1 Ap 58 B 46865/3, Sprawa karna A. Agafonowa, k. 1–119.

Dotyczyło to głównie niższych szczeblem pracowników poszczególnych wydziałów policji i administracji niemieckiej i litewskiej. W omawianych procesach na karę śmierci został skazany Bronislavas Gečiauskas za udział w aresztowaniu Żydów w latach 1941–1942 i dostarczanie ich do getta w Podbrzeziu, a następnie doprowadzanie na rozstrzelanie Żydów do miejscowości Rieše. Wobec kilku oskarżonych zastosowano karę 25 lat pozbawienia wolności w obozie poprawczym; tak się stało względem Petrasa Asminavičiusa za aresztowanie Żydów w 1941 r. i dostarczanie ich do getta w Nowych Święcianach i Petrasa Skrebutėnasa – naczelnika policji powiatu święciańskiego, uczestniczącego w aresztowaniu Żydów w 1941 r. i dostarczaniu ich do getta w Nowych Święcianach³¹. Według prawa LSRR, byli również sądzeni inni policjanci biorący udział w akcji odwetowej zwanej „zbrodnią święciańską”, która została przeprowadzona w maju 1942 r. W jej wyniku rozstrzelano aż 450 osób. Osądzonymi w tej sprawie byli Jonas Kurpis, Edwardas Werikas, Bronus Czczura, Jonas Ankienas i Kazis Garła, których Trybunał Wojskowy NKWD LSRR w Wilnie 7 kwietnia 1945 r. na podstawie art. 58-1 „b” 58-11 kodeksu karnego RFSRR skazał na karę od 10 do 20 lat katorgi. Kazis Garła został uniewinniony i zwolniony z aresztu. Wyrok był ostateczny i nie podlegał zażaleniu³². Ponadto na karę śmierci Sąd Apelacyjny w Olsztynie na mocy wyroku z 2 maja 1950 r. skazał Jonasa Maciulevičiusa, oskarżonego m.in. o osobisty udział w zbrodni w Święcianach. Wyrok względem Maciulevičiusa został wykonany 12 grudnia 1950 r. w więzieniu w Olsztynie.

Nadal jednak poszukiwano osób zajmujących ważne stanowiska, począwszy od naczelników, a skończywszy na kierownikach poszczególnych wydziałów służb aparatu represji z lat 1941–1944. Na tej podstawie w latach sześćdziesiątych postępowaniami karnymi zostali objęci sprawcy mordów w Ponarach, tj. były SS-Oberscharführer 2. plutonu 1. kompanii 9. batalionu policyjnego w Wilnie Horst Schweinberger, adiutant komisarza Hingsta i organizator getta wileńskiego Franz Murer Juganowicz (został on w 1949 r. skazany na 25 lat więzienia i przekazany władzom austriackim) oraz Martin Weiss³³.

³¹ LYA, F.K. 1 Ap 58 B 13907/3, k. 114–117, 140–141.

³² LYA, K-1 Ap 58 B 10712/3, Wyrok Trybunału Wojskowego NKWD LSRR, 7 IV 1945 r. w sprawie J. Kurpisa, E. Werikasa, E. Gienajtisa, B. Czczura, J. Anienasa, K. Garła, k. 103–104, 319.

³³ AIPN, II Ds. 96/68/W.54/72, t. 1, Akta w sprawie Martina Weissa – Gestapo w Wilnie, Korespondencja pomiędzy Ministerstwem Spraw Wewnętrznych a Główną Komisją Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, 9 VII 1969 r., k. 59–60.

Wielu jednak w latach pięćdziesiątych uciekło do Ameryki Południowej, Australii i USA, np. naczelnik okręgu wileńskiego litewskiej policji bezpieczeństwa Aleksander Lileikis, który od 1952 r. pracował dla CIA we wschodnich Niemczech, a następnie emigrował do USA, oraz jego zastępca Kazys Gimzauskas³⁴. W anonimowej skardze zarzucano Lileikisowi, że podczas okupacji hitlerowskiej jako naczelnik litewskiej policji był osobiście odpowiedzialny za aresztowania, zatrzymania i egzekucje Żydów oraz tych, którzy Żydom pomagali, podejrzanych o komunizm i innych cywilów. Procesy Lileikisa i Gimzauskasa rozpoczęły się w Stanach Zjednoczonych, a potem po ekstradycji były kontynuowane na Litwie. 2 maja 1995 r. zastępca prokuratora generalnego Republiki Litewskiej A. Pestininkas wszczął śledztwo w sprawie Aleksandra Lileikisa z art. 18 cz. 6 KK Republiki Litewskiej i art. 1 Ustawy Republiki Litewskiej. Stan zdrowia dziewięćdziesięcioletniego wówczas Lileikisa zaczął się gwałtownie pogarszać i było prawdopodobne, że nie dożyje procesu. Podobnie jak w przypadku Lileikisa, postępowanie karne względem Gimzauskasa miała prowadzić prokuratura litewska. 19 listopada 1997 r. naczelny prokurator Wydziału Badań Specjalnych Generalnej Prokuratury Republiki Litewskiej w Wilnie K. Kowarskas wydał postanowienie o wszczęciu sprawy karnej przeciwko Gimzauskasowi. Obie te sprawy były jednak wielokrotnie zawieszane z uwagi na zły stan zdrowia oskarżonych. Ostatecznie śledztwo przeciwko Gimzauskasowi doprowadzono do końca pod naciskiem międzynarodowej opinii publicznej. Uznano go za winnego udziału w zbrodniach na Litwie, ale sąd odstąpił od wyznaczenia kary z powodu złego stanu zdrowia oskarżonego. Z tej samej przyczyny wstrzymano proces Lileikisa, który kilka miesięcy potem zmarł. Zasadniczo wyniki tych śledztw nigdy nie zostały ujawnione opinii publicznej³⁵.

³⁴ LYA, F K-1 Ap 46 B 1103, Sprawa Juozasa Arlauskasa, k. 1.

³⁵ OKGd, S 1.2000.Zn, t. 46, Memorandum orzeczenia sądowego Amerykańskiego Sądu Okręgowego Okręgu Massachusetts dotyczącego wniosku rządu o wymuszenie, 15 IX 1995 r., k. 9207–9216; *ibidem*, t. 46, Notatka z narady w Ambasadzie Republiki Litewskiej w Waszyngtonie w sprawie A. Lileikisa, 6 X 1994 r., k. 8654–8660; *ibidem*, t. 44, Notatka z porozumienia zawartego pomiędzy Amerykańskim Departamentem Sprawiedliwości a Urzędem Prokuratora Generalnego Republiki Litwy, dotyczącego współpracy w ściganiu przestępców wojennych, b.d., k. 8661–8662; E. Lichtblau, *Sąsiedzi naziści. Jak Ameryka stała się bezpiecznym schronieniem dla ludzi Hitlera*, Warszawa 2015, s. 345–371; OKGd, S 87.2006.Zn, t. 43, Pismo Sądu Rejonowego Okręgu Reutlingen, 2 XII 1949 r., k. 8630; S 1.2000.Zn, t. 48, Oświadczenie Kazysa Gimzauskasa, 21 III 1995 r., k. 9538–9540.

Sprawa zbrodni w Ponarach przed sądownictwem austriackim

Na terenie Austrii toczyło się również kilka procesów karnych, w których na ławie oskrżonych zasiedli bezpośredni sprawcy zbrodni w Ponarach oraz członkowie Einsatzkommando 3 der Einsatzgruppe A. Spośród kilkunastu postępowań wszczynanych przez austriacki wymiar sprawidliwości na szczególną uwagę zasługują następujące postępowania: śledztwa Sądu Okręgowego w Grazu przeciwko Franzowi Murerowi, Rudolfowi Thomasowi Neugebauerowi, dr. Humbertowi Achamerowi-Pifraderowi, dr. Walterowi Musilowi, Heinzowi Lacknerowi, Frazowi Radifowi, Erichowi Appelowi i Leopoldowi Litschauerowi oraz Franzowi Schwarzowi³⁶, a także Sądu Okręgowego w Wiedniu przeciwko Franzowi Murerowi³⁷. Do najważniejszych z nich należał proces adiutanta wileńskiego komisarza okręgowego Hingsta i referenta komisariatu do spraw żydowskich Franza Murera, który po wojnie w 1947 r. został rozpoznany w austriackiej miejscowości Steiermark i tam aresztowany. W grudniu 1948 r. deportowano go do Związku Sowieckiego i sędzono w Wilnie, gdzie został uznany za winnego zamordowania obywateli sowieckich i skazany na 25 lat ciężkiej pracy. W 1955 r. został przekazany władzom austriackim. „Łowca nazistów” Simon Wiesenthal zdołał ponownie postawić go przed sądem w 1963 r. Proces o zbrodnię morderstwa, zgodnie z art. 134 i następnymi austriackiego prawa karnego, odbył się przed Landesgericht Graz. Postępowanie trwało tydzień i zakończyło się unie-

³⁶ LG Graz 13 Vr 1257/61, LG Graz Vg 13 Vr 3485/55, LG Graz Vg 11 Vr 6880/47 Staatsanwaltschaft Graz StA Graz 10 St 8254/62, Verfahren vor dem Landesgericht für Strafsache Graz gegen Franz Murer wegen Beteiligung an Einzel- und Massentötungen von Jüdinnen und Juden des Wilnaer Ghettos in den Jahren 1941 bis 1943 in seiner Funktion als leitender Mitarbeiter des Gebietskommissariats Wilna; LG Graz 15 Vr 976/64, LG Graz 15 Vr 559/63, Verfahren vor dem Landesgericht für Strafsachen Graz gegen Rudolf Thomas Neugebauer wegen Beteiligung an Einzel- und Massentötungen von Jüdinnen und Juden in Litauen von Juni 1941 bis Juli 1944 als Angehöriger des Einsatzkommandos 3 der Einsatzgruppe A, *passim*; LG Graz 12 Vr 562/63, Verfahren vor dem Landesgericht für Strafsache Graz gegen Dr. Humbert Achamer-Pifrader wegen Beteiligung an Einzel- und Massentötungen von Jüdinnen und Juden in Litauen von Juni 1941 bis Juli 1944 als Angehöriger des Einsatzkommandos 3 der Einsatzgruppe A, *passim*; LG Graz 15 Vr 3157/63, Verfahren vor dem Landesgericht für Strafsache Graz gegen Heinz Lackner wegen Beteiligung an Einzel- und Massentötungen von Jüdinnen und Juden in Litauen von Juni 1941 bis Juli 1944 als Angehöriger des Einsatzkommandos 3 der Einsatzgruppe A, *passim*; LG Graz 17 Vr 557/63, Verfahren vor dem Landesgericht für Strafsache Graz gegen Franz Radif, Erich Appel und Leopold Litschauer wegen Beteiligung an Einzel- und Massentötungen von Jüdinnen und Juden in Litauen von Juni 1941 bis Juli 1944 als Angehöriger des Einsatzkommandos 3 der Einsatzgruppe A, *passim*; LG Graz 10 St 6091/65, Franz Schwarz, *passim* (dokumentacja udostępniona przez Holocaust Memorial Museum United States Washington).

³⁷ LG Wien, 4 Vr 1911/62 Beschuldigter: Franz Murer, Antrags- und Verfügungsbogen, *passim* (dokumentacja udostępniona przez Holocaust Memorial Museum United States Washington).

winnieniem Murera, chociaż początkowo zarzucano mu współudział w zabójstwie 60–80 tys. Żydów w Wilnie w latach 1941–1944 oraz zabójstwa w kilku pojedynczych przypadkach (m.in. zabójstwo sześciu kobiet żydowskich we wrześniu 1942 r.; zabójstwo Jekela Lewina i Hilza w czasie „akcji żółtych zaświadczeń” w wileńskim getcie; zabójstwo Abrahama Kuriszkiego we wrześniu 1942 r. na dziedzińcu więzienia na Łukiszkach w czasie przygotowania transportu 60 Żydów do Ponar). Murer nie przyznał się do winy, a o akcję zagłady w Wilnie obwiniał członków SS i Sicherheitspolizei i sugerował, jakoby świadkowie źle go rozpoznali³⁸.

Podsumowanie

Przedstawiona analiza odpowiedzialności karnej za zbrodnie popełnione na Wileńszczyźnie pozostawia uczucie niedosytu w kwestii rozliczania sprawców, począwszy od procesów norymberskich aż do krajowych. Duża liczba sprawców zbrodni uniknęła odpowiedzialności karnej, gdyż w latach 1943–1945 uczestniczyła w działaniach wojennych, w trakcie których albo poległa, albo została uznana za zaginioną. Nadal we wszystkich omawianych państwach obowiązuje konwencja o nieprzedawnianiu zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości, co gwarantuje dalsze prowadzenie prac śledczych w tym zakresie aż do śmierci ostatniego ze sprawców. Funkcjonuje jeszcze w Europie kilka instytucji, które zajmują się pracami śledczymi i badawczymi nad zbrodniami z okresu II wojny światowej. W Niemczech jest to wspomniana Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen Ludwigsburg, w Polsce – Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, na Litwie – Genocide and Resistance Research Center of Lithuania, a w Austrii – Wiedeński Instytut Wiesenthala Badań nad Holokaustem. Do niedawna w Rosji działał obywatelski projekt o charakterze niepaństwowym – Stowarzyszenie „Memoriał”, które w grudniu 2021 r. zostało przez władze rosyjskie zdelegalizowane, co światowe media określiły jako „kasowanie pamięci”³⁹.

³⁸ LG Graz 13 Vr 1257/61, LG Graz Vg 13 Vr 3485/55, LG Graz Vg 11 Vr 6880/47, Staatsanwaltschaft Graz StA Graz 10 St 8254/62, Verfahren vor dem Landesgericht für Strafsache Graz gegen Franz Murer wegen Beteiligung an Einzel- und Massentötungen von Jüdinnen und Juden des Wilnaer Ghettos in den Jahren 1941 bis 1943 in seiner Funktion als leitender Mitarbeiter des Gebietskommissariats Wilna (dokumentacja udostępniona przez Holocaust Memorial Museum United States Washington), t. 1–13.

³⁹ <https://www.rp.pl/spoleczenstwo/art19240931-memorial-zdelegalizowany-w-rosji-trwa-kasowanie-pamieci>.

Biogramy wybranych sprawców

Martin Weiss (ur. 21 II 1903 r. w Karlsruhe) – z wykształcenia był mistrzem blacharskim. W młodości należał do niepolitycznego ruchu młodzieżowego „Wandervogel”. Od 1923 do 1927 r. mieszkał z bratem w Argentynie i Paragwaju, po powrocie do Niemiec osiadł ponownie w Karlsruhe. W 1930 r. zawarł związek małżeński; miał troje dzieci. W 1937 r. został członkiem NSDAP, a 6 IX 1939 r. został powołany do Wehrmachtu jako członek oddziałów SS. Po odbyciu szkolenia rekruckiego w Dachau został przydzielony do kompanii warsztatowej i wziął udział w kampanii francuskiej. W sierpniu 1940 r. został zwolniony ze służby wojskowej, podjął na nowo pracę w swoim przedsiębiorstwie blacharskim w Karlsruhe. W marcu 1941 r. został powołany do oddziałów SS i wysłany do obozu szkoleniowego Düben w Marsch, gdzie formowano grupy operacyjne. Po zakończeniu szkolenia i złożeniu przysięgi został przydzielony do grupy operacyjnej A, a ściślej mówiąc, do EK 3 w Kownie. Następnie trafił do oddziału specjalnego w Wilnie, którego był kierownikiem do 1943 r. Najwyższym jego stopniem wojskowym w oddziałach SS był SS-Hauptscharführer. Został aresztowany 24 V 1949 r. w Ochsenfurcie, przebywał w jednym z więzień w strefie amerykańskiej. Sąd Przysięgłych przy Sądzie Krajowym w Würzburgu 3 II 1950 r. wydał przeciwko niemu prawomocny wyrok. Zarzucono mu, że od października 1941 do lipca 1943 r. świadomie i czynnie odgrywał pomocniczą rolę przy egzekucjach ok. 30 tys. osób w Ponarach koło Wilna oraz popełnił samodzielnie siedem morderstw. Skazano go na karę dożywotniego więzienia i trwałą utratę honorowych praw obywatelskich. Misja ds. Zbrodni Wojennych w Polsce 13 XII 1949 r. złożyła wniosek o jego ekstradycję.

Źródło: BA L, Ks 15/49, *passim*,

Wyrok w sprawie Martina Weissa i Augusta Herringa, 3 II 1950 r.

August Herring (ur. 15 X 1910 r. w Hibarden) – należał do komanda operacyjnego 3 w Kownie; na początku września 1941 r. został przeniesiony do placówki Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Litauen, Aussendienststelle Wilna. Udowodniono mu, że od września 1941 do końca maja 1942 r. przyczynił

się do zamordowania co najmniej 4 tys. osób, głównie pochodzenia żydowskiego, w Ponarach, a także w końcu 1941 r. zamordował w Wilnie kobietę o nazwisku Kenska. Zmarł 17 XI 1992 r. w wieku 82 lat.

Źródło: BA L, Ks 15/49, *passim*,

Wyrok w sprawie Martina Weissa i Augusta Herringa, 3 II 1950 r.;

E. Klee, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*,

Frankfurt am Main 2003, s. 246.

Heinrich Lohse (ur. 2 IX 1896 r. w Mühlenbarbek k. Itzehoe, zm. 25 II 1964 r. w Mühlenbarbek) – od 1923 r. w NSDAP, od 1924 r. poseł w Altonie z ramienia Bloku Narodowo-Socjalnego, od 1925 r. Gauleiter w Szlezwiku-Holsztynie, od 1932 r. poseł do Reichstagu, od 1933 r. nadprezydent Szlezwika-Holsztynu, w 1934 r. Gruppenführer SA, 1941–1944 komisarz Rzeszy na kraje bałtyckie w Rydze, szef administracji cywilnej krajów bałtyckich, od 1942 r. także Białorusi. Aresztowany w 1945 r. przez wojska brytyjskie. W procesie przeprowadzonym w 1948 r. skazany na 10 lat pozbawienia wolności. W 1951 r., zaledwie po trzech latach odbywania kary, przedterminowo zwolniony z przyczyn zdrowotnych. W 1960 r. rozpoczęło się kolejne postępowanie przeciwko Lohsemu prowadzone przed Sądem Rejonowym w Itzehoe.

Źródło: H. Weiß, *Biographisches Lexikon zum Dritten Reich*,

Frankfurt am Main 1998, s. 304–305; BA L, B 162/29571,

Protokół przesłuchania oskarżonego Heinricha Lohse, 7 VII 1960 r., s. 12–17.

Heinrich Ditz – od lutego 1942 do marca 1944 r. zatrudniony w stopniu SS-Obersturmführera w placówce Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Litauen, Aussendienststelle Wilna, kierował tam oddziałem V. W połowie 1942 r. uczestniczył w rozstrzelaniu żydowskiego tłumacza w Ponarach, a jesienią 1942 r. – w rozstrzelaniu w Ponarach co najmniej 20 żydowskich mężczyzn, kobiet i dzieci. W czasie tzw. akcji getta krajowego pilnował rozładunku wagonów kolejowych na dworcu w Ponarach.

Źródło: *Die geheime Notizen des K. Sakowicz, Dokumenten zur Judenvernichtung*

in Ponary, red. R. Margolis, J.G. Tobias, Nürnberg 2003, s. 4.

Albert Filbert (ur. 8 V 1905 r. w Darmstadtzie) – kształcił się w szkole bankowej, a następnie na Wydziale Prawa w Worms. W 1932 r. wstąpił do NSDAP i SS. W 1934 r. doktoryzował się z zakresu nauk prawnych na Uniwersytecie w Gießen. W 1936 r. w stopniu SS-Untersturmführera zatrudniony w Wydziale III Głównego Urzędu SS, tworzącym zagraniczne służby wywiadowcze RSHA. W 1939 r. został zastępcą szefa Urzędu VI RSHA. Od czerwca 1941 r. był dowódcą Einsatzkommando 9 w ZSRS. Jesienią 1943 r. powrócił do pracy w RSHA w Wydziale V, gdzie do 1945 r. prowadził grupę do zwalczania przestępczości gospodarczej. Aresztowany 25 II 1959 r. i osadzony w więzieniu Moabit w Berlinie, nr więźnia 2806.61.

Źródło: AIPN, 3P (K) Ks1.62 (23.61), k. 1–4,

Sprawa karna Sądu Krajowego w Berlinie przeciwko Alfredowi K.W. Filbertowi, Gerhardowi O.P. Schneiderowi, Bodo Struckowi, Wilhelmowi Greiffenbergerowi, Konradowi Fiebigowi, Heinrichowi Tunnatowi, Wyrok przeciwko Albertowi Filbertowi, 22 VI 1962 r.; BStU Berlin, MfS-HA IX/11 PA 2985, s. 4, 34.

Władysław Butkun *vel* **Vladas, Vincento Butkūnas** (ur. 5 III 1916 r. w Nowinkach, pow. Świąciany) – oboje jego rodzice byli Polakami; w marcu 1938 r. powołany został do służby w 32. pułku piechoty WP w Modlinie. Uczestniczył w wojnie z Niemcami, został ranny i trafił do obozu jenieckiego w Prusach Wschodnich. Jako rezerwista zgłosił się na służbę do koszar wojskowych w Wilnie. Zmienił wówczas nazwisko na Vladas Butkūnas. Służył w litewskiej jednostce 2. pułku ochrony kolei. Powodem przystąpienia Butkūnasa do wileńskiego oddziału były obawy przed powołaniem do wojska i służbą na froncie. W oddziale specjalnym służył do lipca 1944 r. Następnie wycofał się z Niemcami do Kowna i Tylży, brał udział w konwojowaniu transportu Żydów w okolice Torunia. Po wojnie ukrywał się przez wiele lat. W procesie toczącym się przed Sądem Wojewódzkim w Warszawie podał, że jest narodowości polskiej.

Źródło: SWWW, IV K 130/73, k. 43,

Sprawa karna przeciwko Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi, Janowi Borkowskiemu, Protokół przesłuchania podejrzanego Władysława Butkuna, 10 VIII 1972 r.; A. Bubnys, *Vokiečių sauguno policijos ir SD Vilniaus ypatingasis būrys*, Vilnius 2019, s. 58.

Józef Miakisz *vel* **Juozas Kristupo Mekišius** (ur. 13 V 1911 r. w Mielegianach koło Wilna) – w latach 1933–1934 służył w 13. pułku piechoty w Pułtusku koło Warszawy, a w 1939 r. przez kilka miesięcy w 85. pułku piechoty we Lwowie. W 1939 r. udał się do Wilna i do 1941 r. pracował jako listonosz. W lipcu 1941 r. wstąpił ochotniczo do oddziału specjalnego w Wilnie i zmienił nazwisko na Juozas Mekišius, w tymże miesiącu otrzymał pierwszy rozkaz konwojowania transportów samochodowych z Żydami z Wilna do Ponar. Przed wkroczeniem Armii Czerwonej do Wilna przedostał się do Kowna i Tylży, a następnie ochraniając transport więźniów narodowości żydowskiej, dotarł do Torunia. Po wojnie ukrywał się w Polsce. W procesie toczącym się przed Sądem Wojewódzkim w Warszawie podał, że jest narodowości polskiej.

Źródło: SWWW, IV K 130/73, Sprawa karna przeciwko Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi, Janowi Borkowskiemu, Protokół przesłuchania podejrzanego Józefa Miakisza, 8 VI 1972 r., k. 35–38; A. Bubnys, *Vokiečių sauguno policijos ir SD Vilniaus ypatingasis būrys*, Vilnius 2019, s. 58.

Jan Borkowski *vel* **Jonas Igno Barkauskas** (ur. 15 X 1916 r. w Niderkunach) – od 1934 r. służył w 20. batalionie KOP w Nowych Święcianach, w 1937 r. rozpoczął służbę w 29. pułku strzelców kaniowskich, a w latach 1939–1941 był pracownikiem kontraktowym 235. pułku Armii Czerwonej. W sierpniu 1941 r. wstąpił do Sonderkommando w Wilnie. Przed wkroczeniem Armii Czerwonej do Wilna przedostał się do Kowna i Tylży, a następnie ochraniając transport więźniów narodowości żydowskiej, dotarł do Torunia. Po wojnie ukrywał się w Polsce. W procesie toczącym się przed Sądem Wojewódzkim w Warszawie podał, że jest narodowości polskiej.

Źródło: SWwW, IV K 130/73, k. 78–97, Sprawa karna przeciwko Józefowi Miakiszowi, Władysławowi Butkunowi, Janowi Borkowskiemu, Protokół przesłuchania podejrzanego Jana Borkowskiego, 24 I 1973 r.; A. Bubnys, *Vokiečių sauguno policijos ir SD Vilniaus ypatingasis būrys*, Vilnius 2019, s. 57.

Wiktor (Witold) Gilwiński *vel* **Viktoras Macėjus Galvanauskas** (ur. 26 VIII 1912 r. w Wilnie) – w latach 1933–1936 służył w 33. pułku piechoty w Łomży.

Przystąpił do oddziału specjalnego z powodu trudności ze znalezieniem pracy w Wilnie. Za udział w masowych zabójstwach w Ponarach został skazany 3 VI 1977 r. na podstawie wyroku Sądu Okręgowego w Olsztynie na karę 25 lat pozbawienia wolności.

Źródło: OKGd, S 87/06/Zn, t. 12, śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych na osobach narodowości żydowskiej w latach 1941–1944 w byłym województwie wileńskim, Protokół przesłuchania podejrzanego Witolda Gilwińskiego, 26 VIII 1976 r., k. 2343–2345; SWO, Wyrok Sądu Wojewódzkiego w Olsztynie w sprawie przeciwko Witoldowi Gilwińskiemu, II K 59/76; A. Bubnys, *Vokiečių sauguno policijos ir SD Vilniaus ypatingasis būrys*, Vilnius 2019, s. 61.

Aleksandras Lileikis (ur. 10 VII 1907 r. w Poprudzie koło Szawli w okręgu kowieńskim, zm. 27 IX 2000 r. w Wilnie) – był zawodowym oficerem Saugumo od 1929 r. Przed wojną służył jako zastępca szefa w okręgu Mariampol i został przeniesiony do Wilna jako zastępca szefa po oddaniu miasta Litwie przez władze sowieckie w 1939 r. W czerwcu 1940 r., gdy Sowieci przejęli kontrolę nad Litwą, uciekł do Niemiec i poprosił o obywatelstwo niemieckie, ale jego wniosek nie został rozpatrzony do wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 r. W sierpniu 1941 r. został mianowany naczelnikiem okręgu wileńskiego, w 1944 r. uciekł do Niemiec, po wojnie emigrował do USA, gdzie kilkakrotnie bezskutecznie ubiegał się w Amerykańskiej Komisji Osób Przesiedlonych o status osoby przesiedlonej, a następnie uciekiniera. 2 V 1995 r. Prokuratura Generalna Republiki Litewskiej wszczęła przeciwko niemu sprawę karną z art. 18 cz. 6 kk RL i art. 1 ustawy RL W sprawie odpowiedzialności za ludobójstwo ludności Litwy. 3 VII 2000 r. sprawa karna została zawieszona ze względu na zły stan zdrowia Lileikisa, uniemożliwiający mu udział w rozprawie. Zmarł na atak serca w wieku 93 lat w klinice Uniwersytetu Wileńskiego.

Źródło: LCVA, F. 337, Ap. 17, k. 2741, Spis pracowników policji litewskiej, styczeń 1937 r.; BDC, Prośba o udzielenie niemieckiego obywatelstwa Aleksandrowi Lileikisowi; LYA, F.K. 1, Ap. 46, B. 1189, Sprawa A. Lileikisa, k. 72; *Nie odpowie za Holocaust*, „Gazeta Wyborcza”, 28 IX 2000.

Franz Juganowicz Murer, znany jako „Rzeźnik Wileński” (ur. 24 I 1912 r. w Sankt Georgen ob Murau w Austrii, zm. 5 I 1994 r.) – na początku kariery był austriackim podoficerem w stopniu SS-Oberscharführera. Przed przeniesieniem do Wilna, w latach 1941–1943, pełnił funkcję zastępcy komendanta Hitlerjugend w Norymberdze. Od lipca 1943 r. był adiutantem wileńskiego komisarza okręgowego Hingsta i referentem komisariatu do spraw żydowskich (zastąpił na tym stanowisku SS-Oberscharführera Brunona Kittla). Do jego zadań prócz organizacji getta należało przekazywanie organom karnym ludności z getta na rozstrzelanie. Po wojnie Murer przeniósł się do Steiermarku w Austrii. W 1947 r. został rozpoznany i aresztowany. W grudniu 1948 r. deportowano go do Związku Sowieckiego. Sądzony w Wilnie, został uznany za winnego zamordowania obywateli sowieckich i skazany na 25 lat katorgi, a następnie w 1955 r. przekazany władzom austriackim. Simon Wiesenthal zdołał go w 1963 r. postawić ponownie przed sądem. Proces w Grazu w Austrii trwał tydzień i zakończył się uniewinnieniem Murera.

Źródło: OKGd, S2/00/Zn, t. 4, Pismo z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych informujące o prowadzeniu postępowań przygotowawczych przez Komitet Bezpieczeństwa Państwowego przy Radzie Ministrów LSRR w sprawach o przestępstwa popełnione przez hitlerowców w latach 1941–1944 na terytorium LSRR, 9 VII 1969 r., k. 714–716;
The Complete Black Book of Russian Jewry, oprac. I. Ehrenburg, V. Grossman, D. Patterson, New Brunswick, NJ, 2003, s. 249.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, Meldunki grup operacyjnych; Sprawy karne zbrodniarzy narodowosocjalistycznych; Akta w sprawie Martina Weissa.
- Bundesarchiv Ludwigsburg, Zespół B 162; Ks 15/49, Wyrok w sprawie Martina Weissa i Augusta Herringa, 3 II 1950 r.; Ks 1.62 (23.61), Wyrok przeciwko Albertowi Filbertowi, 22 VI 1962 r.
- Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Rosji w Moskwie, Protokół i uzupełnienie do protokołu sporządzonego w związku z ludobójstwem w Ponarach, miejscowości regionu wileńskiego, wprowadzone na wiecu mieszkańców Ponar, Nowosiołek i Chotbej na podstawie ich relacji w powyższej sprawie, 14 VII 1944 r.
- Holocaust Memorial Museum United States Washington, Sprawy krane Staatsanwaltschaft Graz przeciwko przestępcom wojennym z terenu Komisariatu Rzeszy Ostland; Sprawy krane Landesgericht Wien przeciwko przestępcom wojennym z terenu Komisariatu Rzeszy Ostland.
- Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs Rīga, Protokół Nadzwyczajnej Komisji Państwowej do Zbadania Zbrodni Niemiecko-Faszystowskich Okupantów i ich Pomocników.
- Lietuvos Ypatingasis Archyvas Vilnius, Sprawa A. Lileikisa; Protokoły posiedzeń sądowych poszczególnych Trybunałów; Sprawy karne poszczególnych przestępców wojennych.
- Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku, Śledztwa w sprawie zbrodni narodowosocjalistycznych popełnionych w latach 1941–1944 na terenie byłego województwa wileńskiego.

Opracowania

- Aleksandrow G.N., *Norymberga wczoraj i dziś*, Warszawa 1974.
- Barcz J., *System prawny RFN wobec norm prawa międzynarodowego – doktryna i praktyka konstytucyjna*, Warszawa 1986.
- Becker M., *Sądownictwo niemieckie i jego rola w polityce okupacyjnej na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, Warszawa 2020.
- Cyprian T., Sawicki J., *Nieznana Norymberga. Dwanaście procesów norymberskich*, Warszawa 1965.

- Die geheime Notizen des K. Sakowicz, Dokumenten zur Judenvernichtung in Ponary*, red. R. Margolis, J.G. Tobias, Nürnberg 2003.
- Gilbert G.M., *Dziennik norymberski*, Warszawa 2012.
- Heydecker J.J., Leeb J., *Proces w Norymberdze*, Warszawa 2009.
- Kaniewski S., *Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej. Kierunki i perspektywy działań*, „*Studia Juridica*” 1998, t. 35.
- Kobierska-Motas E., *Ekstradycja przestępców wojennych do Polski z czterech stref okupacyjnych Niemiec 1946–1950*, cz. 1, Warszawa 1991.
- Lichtblau E., *Sąsiedzi naziści. Jak Ameryka stała się bezpiecznym schronieniem dla ludzi Hitlera*, Warszawa 2015.
- Machnikowska A., *Wymiar sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–1950*, Gdańsk 2008.
- Plesch D., *Human Rights after Hitler: The lost History of Prosecuting Axis War Crimes*, Georgetown University Press, Washington, DC, 2017.
- Przedawnienie i ściganie zbrodni przeciwko pokojowi, zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości w systemie prawa RFN [w:] Studia z dziedziny stosunków prawnych z zagranicą*, b.m.w. 1981.
- Sawicki J., Wałowski B., *Zbiór przepisów specjalnych przeciwko zbrodniarzom hitlerowskim i zdrajcom narodu z komentarzem*, Kraków 1945.
- Sołga R.H., *Niemcy o Niemcach. Bilans ścigania zbrodniarzy hitlerowskich w Republice Federalnej Niemiec*, Warszawa 1988.
- Ściganie i karanie sprawców zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości (wybór dokumentów)*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1978.
- Rojowska E., *Wpływ dekretów radzieckich Rady Najwyższej ZSRS na polskie prawo karne dotyczące karania zbrodniarzy wojennych*, „*Studia Prawnoustrojowe*” 2012, nr 15.
- Rottleuther H., *Karrieren und Kontinuitäten deutscher Justizjuristen vor und nach 1945. Mit allen Grund- und Karrieredaten auf beilegender CD-ROM*, „*Schriftenreihe Justizforschung und Rechtssoziologie*” 2010, Bd 9.
- Rückerl A., *Nazistowsky przestępcy przed sądem*, Heidelberg 1982.
- Tomkiewicz M., *Więzienie na Łukiszkach w Wilnie 1939–1953*, Warszawa 2018.
- Tomkiewicz M., *Zbrodnia ponarska 1941–1944*, Warszawa 2022.
- Tomkiewicz M., *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, Warszawa 2008.
- Weiß H., *Biographisches Lexikon zum Dritten Reich*, Frankfurt am Main 1998.

Алексеев Н.С., *Злодеяния и возмездие. Преступления против человечества*, Москва 1986.

Кожевников М.В., *История советского суда 1917–1956 гг.*, Москва 1957.

STRESZCZENIE

Zbrodnia ponarska, której najliczniejszymi ofiarami byli obywatele polscy narodowości żydowskiej, stanowiła przedmiot postępowań karnych w kilku porządkach prawnych: polskim, niemieckim, litewskim, sowieckim i austriackim. Jej aspekty rozpatrywano też przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze w tzw. procesie głównych zbrodniarzy wojennych. Oskarżonym zarzucano popełnienie zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości przy naruszeniu konwencji haskiej z 1907 r., konwencji genewskiej z 1929 r. oraz łamanie ogólnych zasad prawa karnego, wynikających z przepisów prawa wszystkich cywilizowanych narodów. 20 grudnia 1945 r. Sojusznicza Rada Kontroli Niemiec wydała ustawę O ukaraniu osób winnych popełnienia zbrodni wojennych, zbrodni przeciwko pokojowi i przeciwko ludzkości. Na jej podstawie Francja, Wielka Brytania, Stany Zjednoczone i Związek Sowiecki mogły utworzyć w poszczególnych strefach okupacyjnych sądy do sądenia zbrodniarzy wojennych. Do pierwszych procesów sprawców zbrodni ponarskiej przed sądami polskimi doszło w 1949 r. po ekstradycji sprawców i uznaniu, że ich czyny zostały popełnione na terytorium Polski. Były to postępowanie Sądu Apelacyjnego w Warszawie przeciwko Eugenowi Faulhaberowi i Sądu Apelacyjnego w Warszawie przeciwko Arkadiuszowi Sakalauskasowi. W kolejnych procesach – przed Sądem Wojewódzkim w Warszawie w 1974 r. przeciwko Janowi Borkowskiemu, Władysławowi Butkunowi i Józefowi Miakiszowi oraz przed Sądem Wojewódzkim w Olsztynie w 1976 r. przeciwko Wiktorowi (Witoldowi) Gilwińskiemu – mówiono o popełnieniu zbrodni na terytorium LSSR. W ustawie nr 13 Sojuszniczej Rady Kontroli Niemiec z 1 stycznia 1950 r. zniesiono ograniczenia nałożone na sądy niemieckie. Od tej pory mogły one orzekać również w sprawie zbrodni popełnionych na innych osobach niż obywatele niemieccy. Niemiecka Republika Demokratyczna na podstawie zapisu konstytucyjnego wprowadziła regułę obowiązywania w prawie wewnętrznym zasad prawa międzynarodowego. W kodeksie karnym z 1968 r. umieszczono zapis o nieprzedawnianiu zbrodni przeciwko pokojowi, ludzkości i prawom człowieka, zawierający też sankcje karne za popełnienie poszczególnych czynów. Republika Federalna Niemiec wbrew prawu międzynarodowemu

nie uznała hitlerowskich zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości za przestępstwa szczególnego rodzaju. Zbrodnie te były traktowane jako przestępstwa pospolite. Wobec protestów płynących z całego świata władze RFN przedłużyły termin ścigania zbrodni hitlerowskich z końca 1969 r. do końca roku 1979. Polska natomiast jako jedno z pierwszych państw wydała specjalną ustawę karną, a mianowicie dekret z 31 sierpnia 1944 r. O wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy. Na mocy tej ustawy karanie sprawców zbrodni hitlerowskich obowiązuje do dziś. Zupełnie inaczej wygląda problem odpowiedzialności ZSRS zarówno za agresję, jak i zbrodnie popełnione w czasie II wojny światowej. Ze względu na sztucznie wprowadzoną zasadę, że „zwycięzców się nie sędzi”, w powojennych umowach wielkich mocarstw zagadnienie to nie było w ogóle omawiane. Związek Sowiecki jako główne państwo zwycięskie w II wojnie światowej był traktowany na arenie międzynarodowej wyjątkowo. Litwini natomiast zapłacili ogromną cenę – utracili swą integralność terytorialną i polityczną na rzecz ZSRS i w całości zostali poddani sowietyzacji. Litwa nadal ma duży problem z rozliczeniem się z przeszłością. Potępienie i ukaranie żyjących jeszcze sprawców zbrodni dokonanych na Żydach i przedstawicielach innych narodowości w latach II wojny światowej spotyka się z oporem opinii publicznej. Sprawa przedawnienia zbrodni ludobójstwa stała się problemem politycznym, o czym mogą świadczyć toczące się przez wiele lat procesy karne przeciwko dowódcom litewskiej policji bezpieczeństwa. Również w Austrii toczyło się kilka procesów karnych, w których na ławie oskrżonych zasiedli bezpośredni sprawcy zbrodni w Ponarach oraz członkowie Einsatzkommando 3 der Einsatzgruppe A.

SŁOWA KLUCZOWE

- Wilno • Ponary • eksterminacja • Kresy Północno-Wschodnie II RP
- polski porządek prawny • niemiecki porządek prawny
- sowiecki porządek prawny • Międzynarodowy Trybunał w Norymberdze
- prawodawstwo litewskie